

KİTABŞÜNASLIQ VƏ NƏŞRİYYAT İŞİ

Knyaz Aslan İlyas oğlu

Bakı Dövlət Universiteti

Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi kafedrasının müdiri,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

knyazaslan@bsu.edu.az

knyazaslan@gmail.com

Orcid id: 0000-0003-2710-3758

UDC 008+821.512.162

MİRZƏ KAZIM BƏY –
ŞƏRQ VƏ QƏRB ELMİ KİTABLARININ
MÖHTƏŞƏM BİLİCİSİ VƏ TƏDQIQATÇISI

Xülasə: Mirzə Kazım bəy (Məhəmməd Əli Qasım oğlu Kazım bəy; 1802-1870) dünyada görkəmli pedaqoq, filoloq, şərqşünas, türkşünas, tarixçi, maarifçi, kitabşünas kimi məşhurdur. O, Azərbaycan əsilli rus şərqşünası, Rusiya şərqşünaslıq elminin banilərindən biri, Peterburq Elmlər Akademiyasının ilk azərbaycanlı üzvü, Kazan Universitetinin Türk-tatar dilləri, Ərəb-fars dilləri, Fars dili kafedralarının müdiri, Peterburq Universitetinin Şərq dilləri fakültəsinin qurucusu və ilk dekanı olmuşdur. Rusiyada şərqşünaslıq sahəsində ali təhsilin təşkilində, tədris ədəbiyyatının – fənn proqramları, dərslər vəsaitləri və monoqrafiyaların yazılmasında, mütəxəssis kadrların hazırlanmasında professor Mirzə Kazım bəyin misilsiz xidmətləri vardır.

Adı XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixinə qızıl hərflərlə həkk edilən professor Mirzə Kazım bəy eyni zamanda görkəmli elm və təhsil təşkilatçısı olmuş, bir çox elmi istiqamətlərin yaranmasında və inkişafında əvəzsiz rol oynamışdır. Zəngin elmi dünyagörüşü, universal biliyə, ensiklopedik zəkaya malik olan alim həm də Şərqlə Qərb, Asiya ilə Avropa elmi təfəkkürünün bənzərsiz daşıyıcısı, araşdırıcısı, ifadəçisi və təbliğatçısı kimi dünya şöhrəti qazanmışdır. Onun dilçilik, ədəbiyyat, şərqşünaslıq, tarix, dinşünaslıq, fəlsəfə, hüquq, etika, etnoqrafiya, pedaqogika və digər sahələrə dair apardığı fundamental tədqiqatlar və yazdığı elmi əsərlər bu gün də dünya alimləri üçün nadir və mötəbər mənbələr kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq miqyasda mühüm elmi nailiyyətlər qazanan alim zəngin, səmərəli, yorulmaz fəaliyyətinə görə Rusiya, İngiltərə, Fransa, Almaniya, Danimarka, ABŞ və digər ölkələrdə fəaliyyət göstərən nüfuzlu akademiya və cəmiyyətlərin üzvü seçilmiş, ali mükafatlara layiq görülmüşdür.

Açar sözlər: Mirzə Kazım bəy, Azərbaycanlı alim, şərqşünaslıq, türkşünaslıq, din tarixi, Rusiya şərqşünaslıq elmi, Kazan İmperator Universiteti, Peterburq Universiteti, Peterburq Elmlər Akademiyası, Şərq dilləri fakültəsi, türk-tatar dilləri, ərəb-fars dilləri, Demidov mükafatı.

Knyaz Aslan Ilyas oghlu

Mirza Kazem-Bek –
magnificent connoisseur and researcher
Eastern and Western scientific books

Abstract: Mirza Kazem-Bek (Muhammad Ali Kasim oglu Kazem-bek; 1802-1870) is known in the world as an outstanding teacher, philologist, orientalist, Turkologist, historian, educator, bibliologist. He is a Russian orientalist of Azerbaijani origin, one of the founders of Russian oriental studies, the first Azerbaijani corresponding member of the St. Petersburg Academy of Sciences, head of the departments of Turkish-Tatar languages, Arabic-Persian languages, Persian language of Kazan University, as well as the founder and first dean of the Faculty of Oriental Languages of St. Petersburg University.

In the organization of higher education in the field of oriental studies in Russia, in writing educational literature, including subject programs, textbooks and monographs, in training specialists, Professor Mirza Kazem-Bek has incomparable merits.

Professor Mirza Kazem-Bek, whose name is inscribed in golden letters in the history of Azerbaijani literature and culture of the 19th century, was also an outstanding organizer of science and education and played an invaluable role in the creation and development of many scientific areas.

Possessing a rich scientific outlook, universal knowledge and encyclopedic intellect, the scientist won world fame as a unique carrier, researcher, spokesman and propagandist of East-West, Asian-European scientific thought.

His fundamental research and scientific works in linguistics, literature, oriental studies, history, religious studies, philosophy, law, ethics, ethnography, pedagogy and other areas are still as important as unique and authoritative sources for world scientists.

Mirza Kazem-Bek, who achieved important scientific achievements, was elected a member of prestigious academies and societies operating in Russia, England, France, Germany, Denmark, the USA and other countries, and was awarded the highest awards.

Key words: Mirza Kazim bey, Azerbaijani scientist, oriental studies, Turkology, historian, history of religion, Russian oriental studies, Imperial Kazan University, St. Petersburg University, St. Petersburg Academy of Sciences, Faculty of Oriental Languages, Turkish-Tatar languages, Arabic-Persian languages, Demidov Prize.

Князь Аслан Ильяс оглу

Мирза Казем-Бек –
великолепный знаток и исследователь
восточных и западных научных книг

Аннотация: Мирза Казем-Бек (Мухаммед Али Гасым оглы Казем-бек; 1802-1870) известен в мире как выдающийся педагог, филолог, востоковед, тюрколог, историк, просветитель, книговед.

Он русский востоковед азербайджанского происхождения, один из основоположников русского востоковедения, первый азербайджанский член корреспондент Петербургской Академии наук, заведующий кафедрой турецко-татарских языков, арабо-персидских языков, персидского языка Казанского университета, а так же основатель и первый декан факультета восточных языков Петербургского университета.

В организации высшего образования в области востоковедения в России, в написании учебной литературы, в том числе предметных программ, учебников и монографий, в подготовке кадров специалистов профессор Мирза Казем-Бек имеет несравненные заслуги.

Профессор Мирза Казем-Бек, имя которого золотыми буквами вписано в историю азербайджанской литературы и культуры XIX века, был также выдающимся организатором науки и образования и сыграл неоценимую роль в создании и развитии многих научных направлений.

Обладея богатым научным мировоззрением, универсальными знаниями и энциклопедическим интеллектом, ученый завоевал мировую известность как уникальный носитель, исследователь, выразитель и пропагандист восточно-западной, азиатско-европейской научной мысли.

Его фундаментальные исследования и научные труды по языкознанию, литературе, востоковедению, истории, религиоведению, философии, праву, этике, этнографии, педагогике и другим областям до сих пор также важны как уникальные и авторитетные источники для мировых ученых.

Мирза Казем-Бек, добившийся важных научных достижений, был избран членом престижных академий и обществ, действующих в России, Англии, Франции, Германии, Дании, США и других странах, и отмечен высшими наградами.

Ключевые слова: Мирза Казим бек, азербайджанский ученый, востоковедение, тюркология, историк, история религии, русское востоковедение, Императорский Казанский университет, Петербургский университет, Петербургская Академия наук, факультет восточных языков, турецко-татарские языки, арабо-персидский языков, Демидовская премия.

Giriş və ya Məhəmməd Əli Hacı Qasım oğlunun ailəsi

Əslən Dərbənd türklərindən olan **Məhəmməd Əli Mirzə Kazım bəy Hacı Qasım oğlu** 22 iyul 1802-ci ildə Rəşt şəhərində (*indiki İran İslam Respublikasının Gilan vilayəti*) ruhani ailəsində dünyaya gəlmişdir.

Məhəmməd Əlinin babası Hacı Məhəmmədxan bəy müxtəlif illərdə Dərbənd hakiminin baş xəzinədarı, Quba hökmdarı Fətəli xanın maliyyə vəziri və xalq ərzaq müvəkkili işləmişdir.

Məhəmməd Əlinin atası Qasım Dərbənd şəhərində doğulub boya-başa çatmışdır. XVIII əsrin sonlarında isə xidməti vəzifəsini yerinə yetirmək üçün İrana köçmüşdür. O, burada müsəlman qanunçuluğunu öyrənmiş, bir neçə dəfə Ərəbistana getmiş, Mədinədə və Məkkədə həcc ziyarətində olmuşdur. Hacı Qasım 1801-ci ildə Rəşt valisi Mir Bağır xanın qızı Şərəfnisə xanım ilə evlənmiş, bu evlilikdən oğlu Məhəmməd Əli dünyaya göz açmışdır.

Dərbənd və Quba xanlıqları Rusiya imperiyasının tərkibinə birləşdirilən zaman Hacı Qasım İrandan vətənə qayıtmaq qərarına gəlir. O, 1810-cu ildə ailəsi ilə doğma Dərbənd şəhərinə köçür, bir qədər sonra burada Şeyxülislam təyin edilir.

1820-ci ildə Rusiya çar hökuməti Hacı Qasımın Dağıstan ərazisindəki Avar xanlığında gizlənən Dərbəndli Şıx Əli xanla əlaqə saxladığından şübhələnir. Odur ki, o, Şeyxülislam vəzifəsindən uzaqlaşdırılaraq mühakimə olunur, sonra Həştərxana sürgün edilir.

Oğlunun Ərəbistanda və İranda dini təhsil almasını, gələcəkdə ruhani kimi yetişməsinə arzulayan Hacı Qasım onun ilkin təlim-təربiyəsi ilə özü məşğul olur. Məhəmməd Əli evdə atasından təhsil almaqla yanaşı, Dərbənd mollası Əbdül Əziz Hışkəncədən ərəb qrammatikasını, tanınmış hüquqşünas Şeyx Məhəmməd Bəhreyndən sxolastik fəlsəfəni, müsəlman qanunlarını və hüquqşünaslığını, İslam dininin əsaslarını, şəriət hökmlərini (fiqhi) öyrənir.

Həyatın dönüş anı, yaxud Mirzə Kazım bəyin Kazan dövrü

Məhəmməd Əli Mirzə Kazım bəy 1821-ci ildə atası ilə Həştərxanda olarkən Şotlandiya missionerlərinin güclü təbliğatı və davamlı təkidi nəticəsində xristianlığı qəbul etmək məcburiyyətində qalır. Tanınmış müsəlman ilahiyyatçısının oğlunun bu qeyri-adi qərarı onunla valideynləri arasında soyuqluq yaranmasına, əlaqələrinin kəsilməsinə səbəb olur. Məhəmməd Əli həmin vaxtdan özünü "**Mirzə Aleksandr Kazım bəy**" adlandırır. Həştərxanda müqəddəs kitabların Şərq dillərinə tərcüməsini təşkil edən missionerlərə yaxından köməklik göstərir. Beləliklə, xristianlığa dair əsərləri çevirməklə dilçilik

fəaliyyətinə başlayır. Eyni zamanda türk, tatar, rus, ərəb, fars, fransız, alman, ingilis dillərini mükəmməl səviyyədə mənimsəməyə çalışır.

1825-ci ildə Mirzə Kazım bəy təhsilini davam etdirmək məqsədi ilə Londona dəvət olunur. Lakin ingilislərin öz eqoist məqsədləri üçün bu istedadlı gəncdən istifadə edəcəyindən ehtiyatlanan Rusiya çar hökumətinin məmurları təklifin baş tutmasına, onun Böyük Britaniyaya getməsinə imkan vermirlər. Bunun əvəzində ona Rusiya Xarici İşlər Nazirliyində tərcüməçi yeri təklif olunsada, həmin təyinat tezliklə ləğv edilir.

25 avqust 1825-ci ildə İmperator I Aleksandrın fərmanı ilə Mirzə Kazım bəy Omsk Asiya Məktəbinə (*digər mənbələrə görə, Omsk Kadet Korpusu*) tatar dili müəllimi vəzifəsinə təyin edilir. O, 1826-cı ilin əvvəlində Omskdakı yeni təyinat yerinə gedərək yolüstü Kazan şəhərinə döndür. Lakin xəstələndiyindən burada qalmağa məcbur olur. Beləliklə, o, bir daha Omsk şəhərinə gedə bilmir.

Bu müddətdə Mirzə Kazım bəy Kazan İmperator Universitetinin rektoru, professor **Karl Fuks** (*almanca: Karl Friedrich Fuchs; 1776-1846*) ilə görüşmək fürsəti qazanır. Əslən alman olan, 1800-cü ildə Almaniyaadan Rusiyaya köçən Karl Fuks həkim, botanik, etnoqraf, tarixçi, arxeoloq və numizmat kimi tanınırdı. O, 1804-cü ildən fəaliyyət göstərən Kazan Universitetinə dəvət olunmuş, 1805-ci ildən bu ali təhsil ocağında professor, 1823-1827-ci illərdə isə rektor vəzifəsində çalışmışdı.

Rusiyanın ən nüfuzlu ali təhsil ocaqlarından biri olan Kazan Universitetinin rektoru Karl Fuks elə ilk söhbətdən sonra gənc Kazım bəyə Kazan şəhərində qalmağı, Birinci Kazan Kişi Gimnaziyasında ərəb və fars dillərindən dərs keçməyi təklif edir. Bu təkliflə razılaşan Kazım bəy 30 yanvar 1826-cı ildən gimnaziyada müəllimlik fəaliyyətinə başlayır. Müasirlərinin bildirdiyinə görə, o, "**zəhmətinin qarşılığını almadan xüsusi həvəslə**" dərs deyirdi.

1826-cı ilin iyulunda Kazan Universitetinin Filologiya elmləri şöbəsi Kazım bəy üçün Şərq dillərindən imtahan təşkil edir. Bundan sonra rektor Karl Fuks Xarici İşlər Nazirliyinə məktub yazaraq onun xidmətdən azad olunmasını və təyinatının Omskdan Kazana keçirilməsinə icazə verilməsini xahiş edir. Elə həmin il oktyabrın 31-də Kazım bəy Kazan Universitetində ərəb və fars dilləri üzrə baş müəllim vəzifəsinə təyin edilir.

1828-ci ildə Kazan Universitetində lektorluq (*mühazirəçilik*) əsasında Türk-tatar dili kafedrası yaradılır və Mirzə Kazım bəy bu quruma rəhbər təyin edilir. Həmin vaxtdan o, universitetdə elmi işlə fasiləsiz məşğul olmaqla yanaşı, ərəb, fars, türk və tatar dillərini tədris edir. Universitetdə müəllim işləməyə başlayandan sonra da Mirzə Kazım bəy Kazan Gimnaziyasında Şərq dillərinin tədrisini davam etdirir.

1830-cu ildə Kazan Universitetinin rektoru, görkəmli rus riyaziyyatçısı və fiziki **Nikolay İvanoviç Lobaçevski** (*rusca: Николай Иванович Лобачевский; 1792-1856*) Mirzə Kazım bəyin adyunkt, yeni professor rütbəsinə təqdim edilməsi üçün qaldırılmış vəsatətə razılıq verir. 1836-cı ildə o,

ekstraordinar (*ştatdankənar*) professor, 1837-ci ildə isə Türk-tatar dili kafedrasının ordinar (*ştatlı*) professoru seçilir.

1845-ci ildə alman əsilli rus şərqşünası, Şərq ədəbiyyatı üzrə əməkdar professor **Frans Erdman** (almanca: *Friedrich Franz Ludwig Erdmann*; 1793-1862) Kazan Universitetindən ayrıldığına görə ərəb və fars dillərinin tədrisi Kazım bəyə həvalə edilir.

31 oktyabr 1845-ci ildə Kazım bəy Kazan Universitetinin Fəlsəfə fakültəsinin birinci şöbəsinin dekanı seçilir. 1846-cı ildə o, universitetin Ərəb və fars dilləri şöbəsinə keçir, Türk-tatar şöbəsinin müdiri vəzifəsinə isə Kazım bəyin tələbəsi olmuş türkoloq, sonralar ustadının bioqrafı kimi tanınan **İlya Berezin** (rusca: *Илья Николаевич Березин*; 1818-1896) təsdiqlənir.

"Şərqşünaslığın mərkəzləşdirilməsi" ideyası və ya Mirzə Kazım bəyin Peterburq dövrü

1848-ci il avqustun 26-da Rusiya Maarif Nazirliyi şərqşünas alim, professor Mirzə Cəfər Topçubaşovun təqaüdə çıxması ilə əlaqədar Mirzə Kazım bəyi Sankt-Peterburq Universitetində boş olan Fars ədəbiyyatı kafedrasının müdiri vəzifəsinə keçirmək qərarına gəldi.

Əslən Gəncə şəhərindən olan **Mirzə Cəfər Əlimərdan bəy oğlu Topçubaşov** (1790-1869) 1819-cu ildə Sankt-Peterburq Baş Pedaqoji İnstitutda Fars dilçiliyi kafedrasına müəllim vəzifəsinə təyinat olunmuş, burada ərəb, fars və türk dillərindən dərs demişdi. 1835-ci ildən Sankt-Peterburq Universiteti Fars dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri və professoru kimi çalışmışdı. O, həm də Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin Asiya departamentinin Şərq dilləri şöbəsində işləmişdi.

1849-cu il oktyabrın 30-da Mirzə Kazım bəy ailəsi ilə birlikdə Sankt-Peterburqda gəldi. Bu barədə o dövrün tanınmış rus tarixçi-şərqşünası, professor **Vasili Qriqoryev** (rusca: *Василий Васильевич Григорьев*; 1816-1881) yazırdı: "*Fars ədəbiyyatı kafedrasında Mirzə Cəfərin varisi (davamçısı) təkcə ölkəmizdə deyil, bütün Asiyada və bütün Avropada ən diqqətləyiq şəxsiyyətlərdən biri idi – dərin müsəlman təhsili ilə Avropa təhsili sahəsindəki hərtərəfli tanışlığı özündə birləşdirən, həm ərəb, fars və türk, həm də ingilis, fransız və rus dillərini eyni dərəcədə mükəmməl bilən, hər altı dildə yazıb oxuyan asiyalı idi... Ona ümumbəşəri sevgi və hörmət qazandıran Kazanda, Universitetimizdə 23 illik xidmətdən sonra o, 1849-cu ilin noyabrında Fars ədəbiyyatı kafedrasına keçdi*".

"*Qafqazlı şagirdlərin Sankt-Peterburq Universitetinin tələbələrindən təhsilində canfəşanlıq etdiyinə*" görə 26 avqust 1850-ci ildə Mirzə Kazım bəyə Kral lütfü elan edildi.

"*Vəzifəsindən başqa ona verilən tapşırıqları əla, səylə və uğurla yerinə yetirdiyinə görə*" 29 mart 1851-ci ildə professor Mirzə Kazım bəy 3-cü dərəcəli Müqəddəs Vladimir ordeni ilə təltif edildi.

Bundan başqa, professor Mirzə Kazım bəy öz işində fərqləndiyi üçün 25 dekabr 1852-ci ildə fəal dövlət müşaviri vəzifəsinə yüksəldi.

Mirzə Kazım bəyin rus hərbi şərqşünaslığı elminin inkişafında da mühüm xidmətləri olmuşdur. O, Rusiyada ilk dəfə ali hərbi təhsili klassik şərqşünaslıqla birləşdirməyə cəhd göstərmişdi. Onun şəxsi təşəbbüsü ilə İmperator Hərbi Akademiyasında türk dili kursu təşkil edilmişdi. 1853-cü ilin dekabrından 1854-cü ilin iyuluna qədər alim həmin akademiyanın tələbələri qarşısında mühazirələr oxumuş, burada misilsiz uğurlar qazanmışdı. Həmin kurs Rusiya imperiyasının hərbi paytaxtı Sankt-Peterburqda hərbi şərqşünasların hazırlanmasının başlanğıcını qoydu.

Mirzə Kazım bəy Sankt-Peterburq Universitetinin fars dili professoru kimi Rusiyada "*şərqşünaslığın mərkəzləşdirilməsi*" ideyasının qızğın tərəfdarı idi. Bu ideya 1854-cü ildə Rusiyada Şərq dillərinin öyrənilməsi və tədrisini cəmləşdirmək məqsədi ilə Sankt-Peterburq Universitetinin yenidən təşkili və orada Şərq dilləri fakültəsinin açılması haqqında Çar fərmanı ilə həyata keçirildi. Eyni zamanda Rusiyanın digər universitetlərində Şərq dillərinin öyrənilməsi kafedraları da ləğv edildi.

1855-ci il aprel 20-də professor Mirzə Kazım bəy İran şahı tərəfindən ona verilən 1-ci dərəcəli "*Günəş və Aslan*" ordenini ("*Neşan-e Şir o Xorşid*") və ya "*Şir-i Xorşid*") qəbul etmək və sinəsində gəzdirmək üçün Rusiya imperiyasının başçısından icazə aldı.

Rusiya imperatoru I Nikolayın fərmanı ilə 22 oktyabr 1854-cü ildə Sankt-Peterburq İmperator Universitetinin Filologiya fakültəsinin Şərq ədəbiyyatı kafedrasının nəzdində xüsusi Şərq dilləri fakültəsi yaradıldı. Fakültənin təntənəli açılışı 1855-ci il avqustun 27-də oldu.

Fakültənin təşkil olunması artıq XIX əsrin birinci yarısında Sankt-Peterburqda *Xristian Fren*, *Osip Senkovski*, *Fransua Şarmua*, *Boris Dorn*, *Mariy Brosse* və başqa alimlər tərəfindən əsası qoyulmuş rus şərqşünaslığı tarixində mühüm mərhələ idi. 1855-ci ilin sentyabrında fakültədə ilk tədris ili başladı. Fakültənin ilk dekanı vəzifəsinə **Mirzə Məhəmməd Əli Aleksandr Qasım oğlu Kazım bəy** təyin olundu. Müəllim heyətinə **Anton Muxlinski**, **İvan Berezin**, **Daniil Xvolson**, **Vasili Vasilyev**, **Aleksey Popov**, **Məhəmməd Tantavi**, **Konstantin Qolstunski**, **Lazar Budaqov**, **Kaetan Kossoviç** və başqaları daxil idi.

Beləliklə, Mirzə Kazım bəy 1849-cu ildən sonra öz ömrünü Peterburq Universiteti ilə bağlamış, burada dünya şöhrəti qazanmış, rus şərqşünaslığı elminin əsasını qoymuş, sanballı şərqşünaslar nəslinin yetişdirilməsində yaxından iştirak etmişdi. Sankt-Peterburqda elmi fəaliyyətini daha da genişləndirən alim həm türkologiya, həm də Şərq və onun dinləri tarixinə dair əsərlər yazıb dərc çap etdirirdi.

Hayatının son dövründə Mirzə Kazım bəy Peterburq Universitetində rəhbərlik etdiyi fakültədə fars dili və İran tarixi üzrə professor vəzifəsində

çalışmışdır. Müasirlərinin dediyinə görə, onun dil dərsləri əsasən praktik xarakter daşıyırdı, yeni tələbələrə canlı fars dilini mənimsəməsinə, oxuyub danışarkən düzgün tələffüz qaydalarını öyrənməsinə, şifahi tərcümə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə yönəlmişdi.

Fakültə rəhbəri kimi Mirzə Kazım bəy istedadlı tələbələrə və magistrantların Şərq ölkələrinə göndərilməsinə öz töhfəsini verməyə çalışırdı. O, bunun üçün bütün imkanlardan istifadə edərək, Şərq mədəniyyətinin öyrənilməsinə maraq göstərən tələbələrə təcrübi ekskursiyalara yollanmasının təşkilinə nail olmuşdu.

Alim deyirdi: *"...Şərqlin tədqiqi elmin bütün digər sahələrindən daha çox tədqiqatçıların yerli dilləri və adət-ənənələri ilə qısamüddətli olsa da şəxsən tanışlığına ehtiyac duyur. Gənclərin dörd-beş il universitetdə Şərq dillərində hətta mövcud metodlarla təhsil alması belə onların Şərqlin özündə qaldıqları qısa müddətdə qazandıqları biliklər qədər dünyagörüşlərini genişləndirə bilməz"*.

1858-ci ildə fakültənin həyata keçirməli olduğu vəzifələrlə bağlı professorların əksəriyyəti ilə aralarında fikir ayrılığı yarandığına görə Mirzə Kazım bəy dekanlıq vəzifəsindən istefa verdi. O, öz yerini əslən polyak olan Rusiya türkoloqu və ərəbşünası professor **Anton Muxlinskiyə** (rusca: **Антон Осипович Мухлинский**; 1808-1877) güzəştə getdi. Bununla belə, Anton Muxlinski bu vəzifədə yetərincə təşəbbüs və fəallıq göstərə bilmədi. Ona görə də 1866-cı il seçkilərində professor Mirzə Kazım bəy yenidən dekan seçildi və bu vəzifəni ömrünün sonunadək yüksək səviyyədə yerinə yetirdi.

Ümumiyyətlə, Mirzə Kazım bəy Peterburq Universitetinin Şərq dilləri fakültəsinin dekanı vəzifəsinə iki müddətdə, yeni 1855-1859 və 1866-1870-ci illərdə seçilmişdi.

Mirzə Kazım bəy Peterburq Universitetinin Şərq dilləri fakültəsinin dekanı kimi fəaliyyət göstərdiyi ilk illərdən burada xüsusi Şərq tarixi kafedrasının yaradılması ideyasını irəli sürmüşdü. Həmin kafedra 1863-cü ildə universitetin Nizamnaməsinə uyğun olaraq açıldı.

1868-ci ildə Mirzə Kazım bəy dövrün tələblərinə uyğun olaraq həmin illərdə Rusiyanın strateji maraqları sferasında fəal iştirak edən Türkünstanın etnoqrafiyası, lingvistikası, numizmatikası və epiqrafiyasının öyrənilməsi istiqamətində araşdırmalar aparmaq istəyini ortaya qoyur. Bununla bağlı Türkünstanın tədqiq olunması məqsədi ilə fakültəyə müfəssəl plan təklif edir. O, öz planını həyata keçirmək üçün yüksək enerji ilə işə başlayır.

Mirzə Kazım bəy X əsrdə yaşamış ərəb alimi və səyyahı **Şəms-əd-din Əbu Abdullah əl-Maqdisinin** (əl-Müqəddəsinin) (946/947 – təxminən 1000) coğrafi əsərinin əlyazmalarını öyrənmək və daha sonra nəşr etmək haqqında düşündü. Bu məqsədlə o, 1869-cu ildə xaricə ezamiyyətə gedir. Lakin qəflətən xəstələnməsi və az sonra dünyadan köçməsi dahi alimin bu niyyətini yarımçıq qoyur. Beləliklə, Mirzə Kazım bəyin mənsub olduğu və həmişə sadıq

qaldığı türk millətinin həyatı əhəmiyyətli vahid elmi-mədəni dəyərlər layihəsinə həyata keçirməsi ilə bağlı olan ən böyük arzusunun gerçəkləşməsi mümkün olmur.

Görkəmli alim Mirzə Kazım bəy 27 noyabr 1870-ci ildə Sankt-Peterburqda dünyasını dəyişmiş və Pavlovsk məzarlığında dəfn olunmuşdur.

Mirzə Kazım bəyin vəfatı ilə bağlı yazılan nekroloqda deyilirdi: *"Nə qədər ki, Şərq haqqında məlumatlar işlənib inkişaf etdiriləcək – bu iş isə heç vaxt dayanmayacaqdır – Mirzə Kazım bəyin adı hörmətlə çəkiləcəkdir"*.

Mirzə Kazım bəyin elmi əsərləri

a) Dil və ədəbiyyata dair araşdırmalar

Mirzə Kazım bəyin müxtəlif elm sahələrinə dair yazdığı əsərlər mühüm əhəmiyyəti kəsb edir. Qeyd etdiyimiz kimi, o, dilçilik fəaliyyətinə xristianlığa dair əsərlərin Şərq dillərinə tərcüməsi ilə başlamışdır.

Mirzə Kazım bəy 1819-cu ildə, yəni 17 yaşında ərəb dilində *"Ərəb dili qrammatikasının təcrübəsi"* (rusca: *"Опыт грамматики арабского языка"*) adlı ilk elmi əsərini yazır. (Qeyd: Bəzən bu əsərin adını səhvən *"Ərəb dilinin qrammatikası"* kimi qeyd edirlər).

1820-ci ildə o, ərəb və fars dillərində *"Müəmma və lügaz"* müəmmalarını (mənzum tapmacalarını) (rusca: *"Мюмма-ва-Лугаз"*) tərtib edir.

Mirzə Kazım bəy 1831-ci ildə fars dilində *"Ərəb dili və ədəbiyyatı tarixinə bir nəzər"* (rusca: *"Взгляд на историю языка и словесности арабской"*) adlı əsərini qələmə alır. Bu işlə bağlı rəylərə əsasən Xalq Təhsili Nazirliyi onun Şərq ədəbiyyatı üzrə magistr dərəcəsini və adyunkt (professor) elmi rütbəsini təsdiq edir.

Daha sonra o, Kazan gimnaziyasının ərəb, fars və türk-tatar dilləri müəllimləri üçün metodik vəsait və proqram tərtib edir. Bu vəsaitlər Peterburq Elmlər Akademiyası tərəfindən yüksək qiymətləndirilir və Rusiya Xalq Maarif Naziri tərəfindən təsdiq edilir. Kazım bəyin həmin əsəri 1836-cı ildə Kazanda nəşr edilir. Uzun illər ərzində həm 1-ci Kazan Gimnaziyasında, həm də Həştərxan və Tiflis gimnaziyalarında Şərq dilləri Kazım bəyin proqramlarına uyğun tədris olunur.

"Türk-tatar dilinin qrammatikası"

Mirzə Kazım bəyin qələmə aldığı *"Грамматика турецко-татарского языка"* ("Türk-tatar dilinin qrammatikası") adlı fundamental elmi monoqrafiyası müstəsna əhəmiyyətə malikdir. 1839-cu ildə Kazan Universitetinin matbəsinde işıq üzü görmüş 526 səhifədən ibarət olan bu kitab türkologiya sahəsində əlamətdar hadisə kimi qarşılanır. Əsər türk dillərinin

qrammatikasının müqayisəli qarşılaşdırma şəklində təqdim edilməsi baxımından dünyada ilk təcrübə olmaqla yanaşı, həm də Anadolu (Osmanlı) türkəsi ilə bağlı Rusiyada çapdan çıxan ilk önəmli kitab idi.

Mirzə Kazım bəy bu əsərində Anadolu, Azərbaycan və digər türk dillərinin fonoloji, morfoloji və sintaksis təhlil və müqayisəsini aparır. Belə ki, o, burada türk dillərinin materiallarından da müqayisəli şəkildə faydalanmaqla Osmanlı türk dilinin fonetikasına, morfologiyasına və sintaksisinə dair faktları digər "tatar" dillərinin (*Azərbaycan dili, həmçinin Kazan, Sibir, Orenburq tatarlarının dili*) faktları ilə müqayisə edir.

Xatırladaq ki, o dövrdə Rusiya imperiyasında əksər türk dilləri "tatar" və ya "türk-tatar" adlandırılan vahid dilin ayrı-ayrı dialektləri və ya ləhcələri kimi qəbul olunurdu.

1836-1842-ci illərdə Kazım bəy Kazan Gimnaziyasında türk dilini tədris edərkən *"tatar dilinin və digər türk ləhcələrinin türk dilindən uzaqlaşdığını, kənara çıxdığını göstərir"*, yəni müqayisəli və qarşılaşdırma metodu planı üzrə ders aparırdı. Bu, o dövrün elm və tədris üsullarında yeni yanaşma idi. O, universitetdə fars-ərəb-türk-rus lüğətinin hazırlanmasına da rəhbərlik edirdi.

İlyə Berezinin yazdığına görə, Kazım bəyin dərsləri *"son dərəcə aydın olması ilə seçilirdi və professor maraqlanan dinləyicisi üçün şərqşünaslığın bütün sahələrində hər hansı bir sorğuya dəqiq və düzgün cavab vermək baxımından tükənməz bilik ehtiyatına malik idi"*.

Biqraf qeyd edir ki, alimin biliklərinin əsas fondu *"onun Şərq məktəbində əldə etdiyi məlumatlardan ibarət idi və Avropa elminin bir parçası da bu əsas üzərində qurulmuşdur"*.

Alim əsərin türk dillərinin *"nitqdə sözlərin sintaktik əlaqəsi"*nə (yəni sintaksisə) həsr olunmuş üçüncü hissəsini tamamilə yeni tərzdə yazmışdı. Bu orijinal yanaşma o dövrdə Qərbi Avropa alimlərinin qrammatikadakı oxşar bölmələri xeyli üstələyirdi.

1844-cü ilə dair "Kazan İmperator Universitetinin hesabatı"na görə, Kazım bəy *"o vaxtdan bəri türk-tatar dilini müfəssəl şəkildə öyrətməmişdir. Belə ki, o, bu dilin etimologiyasını və sintaksisini öz əsərinə uyğun olaraq geniş formada tədris etmiş, tələbələri türk və tatar dillərindən rus dilinə və əksinə tərcümələrə cəlb etmiş, hər iki dil haqqında müqayisəli şərhlər söyləmişdir"*.

Bütün bu məziyyətlərinə görə 1841-ci ildə Mirzə Kazım bəyin "Türk-tatar dilinin qrammatikası" əsəri Şərq dilləri üzrə Rusiyanın ən şərəfli Demidov elmi mükafatına (*Демидовый награда*) layiq görülür.

Kitabın nəşrindən sonra qazandığı uğurlardan ruhlanan böyük alim Sankt-Peterburqdakı dostuna yazırdı: *"Bu qrammatika dörd illik zəhmətimin məhsuludur və ola bilsin ki, gələcək nəsillərə buna görə mənə minnətdar olacaq"*.

Mütəxəssislərin qənaətinə görə, Azərbaycan dilinin qrammatikasını tarixdə ilk dəfə elmi şəkildə tədqiq edən, *"Azərbaycan dili"* məfhumunu ilk dəfə dünya elminə gətirən məhz Mirzə Kazım bəy olmuşdur.

Professor Şahin Mustafayev qeyd edir ki, 1839-cu il iyunun 28-də alman əsilli rus şərqşünası akademik Xristian Frenə (*Christian Martin Joachim Frähn; 1782-1851*) yazdığı məktubda Kazım bəy Frenə özünün "Türk-tatar dilinin qrammatikası" kitabının nəşrdən çıxdığını bildirir. Öz kitabından beş nüsxə, o cümlədən onlardan birini professor Mirzə Cəfər Topçubaşov üçün Sankt-Peterburqa göndərdiyini yazır.

Bu tədqiqat işi, əslində, bütün azərbaycanşünaslıq elminin bünövrəsini təşkil edən ən önəmli əsərlərdən biridir. Kazım bəyin "Qrammatika"sı Azərbaycan dilinin və dilçiliyinin inkişafında bir çevriliş yaratmışdır. Yüzlərlə mövcud olan bu dil dünya elmində ilk dəfə məhz Mirzə Kazım bəy tərəfindən *"Azərbaycan dili"* adlandırılmışdır [5].

Mütəxəssislərin fikrinə, Mirzə Kazım bəy həm türk ləhcələrini müqayisəli şəkildə tədqiq etməyə çalışır, həm də ortaq türk dilinin yaradılmasına səy göstərirdi. Maraqlıdır ki, alim *ortaq türk dilinin* gerçəkləşdirilməsi haqqında düşüncələrini 1854-cü ildən başlayaraq ifadə etmişdir. Başqa sözlə o, bu ideyası ilə öz əsərində türk xalqlarını birlik və həmrəyliyə çağıraraq, *"Dildə, fikirdə, işdə birlik!"* şüarı ilə türk xalqları arasındakı birliyin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirən görkəmli maarifçi İsmayıl Qaspiralını ən azı yarım əsr qabaqlamışdır [18].

"Azərbaycan kitabı" bibliografiyasının I cildində Mirzə Kazım bəyin *"Грамматика турецко-татарского языка"* (*"Türk-tatar dilinin qrammatikası"*) kitabı barədə belə bir məlumat verilir:

"Bu kitab Sankt-Peterburqda çıxan "Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества" ("Rusiya İmperator Arxeologiya Cəmiyyəti Şərq bölməsinin Məcmuəsi") jurnalının 1898-ci ilə dair IV cildinin I və II buraxılışlarında qeyd olunmuşdur" [2, s. 260].

(*Həsiyə: Məlumat üçün deyək ki, 2021-ci ildə Rusiyanın Moskva şəhərində fəaliyyət göstərən "Литфонд" (Аукционный дом "Литфонд" – "Litfond" – Ədəbiyyat Fondu) Hərrac Evi Mirzə Kazım bəyin "Грамматику турецко-татарского языка" kitabının 1839-cu il nəşrinin nadir nüsxəsini satışa çıxarmışdır. Başlanğıc qiyməti 10.000 rubl (həmin dövrdə olan məzənnə ilə 168 € (avro) və ya 169 \$ (dollar)) olmaqla kitab hazırda alıcılara 28 000 rubla (təqribən 471 avro və ya 474 ABŞ dolları) təklif olunur. Fikrimizcə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanası və ya Azərbaycan Milli Kitabxanası bu fürsəti qaçırmamalı, dəyərli alimimizin indiyə qədər tapılmayan bu qiymətli çap əsərini alıb nadir fonda daxil etməyə, tədqiqatçıların istifadəsinə verməyə tələsməlidir. Əks halda, bu tarixi əsər düşmənlər işbazların əlinə düşsə, yoxa çıxarılmaq təhlikəsi ilə üzleşə bilər...*

Qeyd edək ki, "Litfond" herrac evləri arasında şəxsiz liderdir, bazarın texminen 60%-ni tutur və 120%-dən çox gəlir gətirir.

Mütəxəssislərin rəğbətə qarşıladığı "Türk-tatar dilinin qrammatikası" kitabının ikinci nəşri "müəllifin bir çox yeni filoloji tədqiqatları ilə düzəldilmiş və zənginləşdirilmişdir" qeydi ilə 1846-cı ildə "Общая грамматика тюркско-татарского языка" ("Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası") adı ilə təkrar nəşr olunur. Kazan Universitetinin mətbəəsində çap edilən və 475 səhifədən ibarət olan bu əsər Qərbi Avropada türk dilləri barəsində ən zəngin elmi mənbə kimi hədsiz maraqla qarşılanır.

Məşhur şərqşünas Julius Teodor Zenker (almanca: Julius Theodor Zenker; 1811-1884) bu əsəri alman dilinə tərcümə edərək, 1848-ci ildə "Allgemeine Grammatik der Türkisch-Tatarischen Sprache von Mirza A. Kasem Beg" ("Mirzə Kazım bəyin Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası") adı ilə Almanyanın Leypsiq şəhərində çapdan buraxdırır. (Qeyd edək ki, həmin kitab 1981-ci ildə Amsterdamda təkrar nəşr olunmuşdur).

Elə bu faktın özü Kazım bəyin "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası" əsərinin Avropa ölkələrində qısa müddətdə məşhurlaşdığını, şərqşünaslıq, xüsusilə türkologiya sahəsi ilə məşğul olan mütəxəssislər arasında sanballı elmi dəyərə malik mötəbər mənbəyə çevrildiyini təsdiqləyir.

"Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası" əsəri Azərbaycan dilində

Mirzə Kazım bəyin "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası" əsəri ilk nəşrindən 178 il sonra – 2017-ci ildə Azərbaycan dilində çap edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyinin və ümumən türkologiyanın şah əsərini rus dilindən ana dilimizə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri dilçilik şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor İdris Abbasov çevirmişdir. Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çapa tövsiyə edilmiş "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası (Azərbaycan dilinin ilk elmi qrammatikası)" kitabı 2017-ci ildə Bakıda "Zərdabi LTD"-də işıq üzü görmüşdür. Nəşrin məsləhətçisi akademik Tofiq Hacıyev, elmi redaktoru akademik Nizami Cəfərov, redaktorları professor Buludxan Xəlilov, fəlsəfə doktoru Elnurə Abbasovadır. Cəmi 1008 səhifə həcmində olan kitab 3 hissədən, ümumilikdə 22 fəsildən (I hissə – 8 fəsil; II hissə – 11 fəsil; III fəsil – 3 fəsil), əlavələrdən və bibliografiyadan ibarətdir.

Əsəri "Azərbaycan xalqının fəxri, rus şərqşünaslığının patriarxi, böyük alim, ordinar professor Mirzə Kazım bəyin anadan olmasının 215 illik yubileyinə təkmil sevgi və sayğılarımla" epigrafi ilə təqdim edən mütercim kitabda özünün hərtərəfli tədqiqatını və geniş şərhlərini də vermişdir.

Akademik Nizami Cəfərov "Ön söz"də yazır: "M. Kazimbəyin "Qrammatika"sını tərcümə və şərh etmək üçün ən azından onun bilik səviyyəsinə yaxın bir səviyyəyə malik olmaq tələb olunur, yəni həmin

şəxs islam elmləri, ilahiyyat, tarix, ədəbiyyatdan savayı, rus, ərəb, fransız, ingilis, fars, latın, hətta italyan dillərinin qrammatikasına bələd olmalı, ümumi dilçilik biliklərinə yiyələnməli, bundan əlavə, səbir, təmkin və iradə nümayiş etdirərək heç bir çətinlikdən qorxmamalıdır. Belə bir alimi akademik Tofiq Hacıyev kəşf etdi..." [1, s. 15].

"Bir sözlə, İdris Abbasovun "Mirzə Kazimbəyin "Türk-tatar dilinin qrammatikası"nın tərcümə, tədqiq və şərh" monoqrafiyası öz elmi miqyasına görə bir institutun görə biləcəyi ağır və məsuliyyətli işdir. O, bu işi təkbaşına yerinə yetirmiş, sözün həqiqi mənasında orijinal bir əsər ortaya qoymuşdur. Əsərin tədqiq və şərh hissəsi çox zəngin elmi-filoloji bazaya malikdir..." [1, s. 20].

"Mütercimdən" adlı giriş sözündə özünün də vurğuladığı kimi, professor İdris Abbasov orijinal mətnin tərcüməsini 2014-cü ilin noyabrında başlamış, əsəri altı aya tərcümə edib qurtarmışdır. Lakin o, tərcüməni yenidən nəzərdən keçirəndə səhvlərin, yanlış terminoloji çevirmələrin şahidi olduğunu etiraf edir: "M. Kazimbəyin istifadə etdiyi terminlərə azərbaycanca, hətta rusca dilçiliyə dair tərtib olunmuş müasir terminoloji lüğətlərdə rast gəlmək mümkün deyildi.

Bununla belə, o, "tərcümə prosesində üzləşdiyi bir sıra konkret problemlər və onları həl etmək üçün üsullar" axtarmış və buna nail olmuşdur: "Böyük alimin 1839-cu ildə nəşr olunmuş "Türk-tatar dilinin qrammatikası" əsərini (I nəşr) sonadək izlədim, ikinci nəşrdə mövcud olmayan 18 və 19-cu səhifələri birinci nəşrin hesabına bərpa etdim. Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatının I cildində Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikasıdan Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş parçada (Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı, I cild. Bakı, 2013, s. 79-92) kontekstdən yayınmış XXXII, XXXIII bəndləri tamamlayaraq bəzi dəqiqləşdirmələr apardım. Dövrün türk dilinin qrammatikasına dair yazılmış fundamental əsərlərinə müqayisəli şəkildə yanaşmaq hərf və səs məxrəclərinin dəqiqləşdirilməsinə, ayrı-ayrı mənbələrdə səsləri ifadə etmək üçün müvafiq ərəb hərfinin seçilib işlədilməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirdim" [1, s. 23].

Beləliklə, professor İdris Abbasov əsərin tərcüməsi üzərində təkrar çalışmağa başlamış, Mirzə Kazım bəydən əvvəl və onun yaşadığı dövrdə rus, fransız, ingilis, ərəb, italyan, latın, ispan, alman və digər dillərdə yazılmış fundamental əsərləri müqayisəli tədqiqata cəlb edərək sanballı tədqiqat işi aparmış, nəticədə sanballı bir əsər meydana gəlmişdir.

Professor İdris Abbasovun elmi qənaətinə görə, "Mirzə Kazimbəy 1839-cu ildə "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası"nı yazmaqla nəhəng bir missiya yerinə yetirmişdir. O, istər türkologiya, istərsə ümumi dilçilik baxımından çox faydası olan orijinal bir əsərə ərsəyə gətirmişdir. Böyük alim nəinki rus və müxtəlif türk dillərinin, həmçinin monqol, ərəb, fars, fransız, alman dili kimi müxtəlif sistemə malik bir sıra dünya dillərinin

qrammatikasını müqayisəli tarixi və müqayisəli tipoloji tədqiqata cəlb etmiş, dil faktlarını diaxronik-sinxronik planda araşdırmış, öz dərin intuisiyası hesabına komparativ və kontrastiv dilçiliyin klassik keyfiyyətlərinə xidmət edən bir sıra parlaq və inandırıcı tutuşdurmaları təqdim etməyi bacarmışdır. Bu mənada M.Kazimbəy dünya dilşiliyinə öz layiqli töhfəsini vermişdir" [1, s. 16].

Akademik Nizami Cəfərovun təbirincə desək, "bu möhtəşəm dil abidəsinin layiqli şəkildə yenidən canlandırılması, onun linqvistik-filoloji tədqiq və şərhilə genişləndirilməsi Mirzə Kazimbəylə yanaşı, İdris Abbasovun da adını milli elm tarixinə yazacaqdır" [1, s. 826].

"Türk dilinin müvəqqəti kursu üçün dərs vəsaiti"

1854-cü ildə Mirzə Kazım bəyin rus dilində "Учебные пособия для временного курса турецко-оттоманского языка, с Высочайшего разрешения открытого в Императорской военной академии" ("Ən Ali qərarla açılmış İmperator Hərbi Akademiyasında müvəqqəti Türk-Osmanlı dili kursu üçün dərs vəsaiti") adlı əsasən praktiki yönümlü bir əsəri nəşr olunur. Qısa şəkildə "Türk dilinin müvəqqəti kursu üçün dərs vəsaiti" adlanan bu əsər türk dilinin müxtəssər qrammatik öçərini özündə əks etdirir.

Müəllif Osmanlı imperiyasında istifadə olunan müxtəlif xətlərlə yazılmış mətnlərdən ibarət müntəxəbat hazırlamış, eyni zamanda bu əsərə rusca-türkcə lüğət də daxil etmişdi. Alimin yüksək leksikoqrafik səviyyədə tərtib etdiyi bu lüğətdə 6700-dən çox rus sözünün türk dilinə tərcüməsi verilmişdi ki, bu da o dövr üçün dolğun sözlük sayılırdı.

Demidov mükafatına layiq görülmüş bu əsərin rus və alman nəşrlərindən uzun onillər həm Rusiyada, həm də Qərbi Avropada türk dillərinin tədrisi üçün geniş istifadə edilmişdir.

Görkəmli pedaqoqlar Aleksey Çernyayevski və Səfərəli bəy Vəlibəyov "Vətən dili" dərsliyinin 1888-ci il nəşrinin əvvəlində qeyd edirlər ki, onlar düzgün yazı qaydalarında əsasən Mirzə Kazım bəyin "Türk-tatar dilinin qrammatikası"nı və başqa kitabları rəhbər tutmuşlar.

Bundan başqa, Mirzə Kazım bəyin "Объяснение русских слов, сходных со словами восточных языков" ("Şərq dillərindəki sözlərə oxşar rus sözlərinin izahı") məqaləsi 1852-ci ildə İmperator Elmlər Akademiyasının II şöbəsinin xəbərlərində ("Известия II отделения Императорской Академии Наук") dərc etdimişdir. Bu məqalə aktual bir mövzuya – Şərq dillərindən törəmiş rus söz və söz birləşmələrinin izahına, rus lüğətində şərqşünaslığın tədqiqi və öyrənilməsi metodikasına həsr olunmuşdu.

b) Tarixə aid tədqiqatlar

Mirzə Kazım bəy elmi və pedaqoji fəaliyyətinin Kazan dövründə Rusiya tarixini əhatə edən bir sıra Şərq mənbələrini nəşr etdirmişdir. Alimin müxtəlif sahələrə, o cümlədən türk xalqlarının tarixi və dili məsələləri mövzularına həsr olunmuş bir sıra əsərləri Avropa dillərinə tərcümə olunaraq nəşr edilmiş, mütəxəssislər tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. Onların arasında "Əs-səb əs-səyyar, yaxud Krim xanlarının tarixindən ibarət yeddi səyyarə", "1660-cı ildə Həştərxanın Krim tatarları tərəfindən tutulması haqqında" ("О взятии Астрахани в 1660 г. крымскими татарами"), "Dərbəndnamə", "Uyğurlar haqqında araşdırma", "Quranın bəzi surələrinin şərh", "Firdovsinin əsərlərində Şərq mifologiyası" və s. mühüm yer tutur.

"Əs-səb əs-səyyar, yaxud Krim xanlarının tarixindən ibarət yeddi səyyarə"

1832-ci ildə Kazanda Universitet mətbəəsində Mirzə Kazım bəy "السبع" "Əs-səb' əs-səyyar, yaxud Krim xanlarının tarixindən ibarət yeddi səyyarə", başqa sözlə, "I Menqli-Girey xandan II Menqli-Girey xana qədər, 871/1466-cı ildən 1150/1737-ci ilə qədər Krim xanlarının tarixini özündə əks etdirən Yeddi planet" əsərini türk dilində nəşr etdirdi. Bu, Seyid Məhəmməd Rzanın (سيد محمد رضا) əsəri idi.

Bu tədqiqat rus dilində "Ас-себ' ас-сейяр, или Семь планет, содержащий историю крымских ханов от Менгли-Гирей хана I-го до Менгли-Гирей хана II-го, т.е. с 871/1466 по 1150/1737 г. Сочинение Сейида Мухаммеда Ризы" adı ilə məşhurdur.

Professor Şahin Mustafayevin yazdığına görə, Səid Məhəmməd Rzanın 1737-ci ildə qələmə aldığı "Əs-səb əs-səyyar fi əxbar-i müluk-i tatar" əsərinin nəşri və tədqiqi Mirzə Kazım bəyin türkoloji yaradıcılığında mühüm bir mərhələ təşkil edir. XV-XVIII yüzilliklərdə Krim xanlığının tarixinə həsr olunmuş bu mühüm qaynaq haqqında Kazım bəy akademik Frenə ünvanladığı məktublarında dəfələrlə məlumat verir və bəzi məsləhətləşmələr aparır. O, bu kitaba yazdığı geniş giriş sözünü akademik Frenə göndərərək, rəyini bildirməsini və gərəkli düzəlişlərin edilməsini xahiş edir. Eyni zamanda Kazım bəy əsərdə adı çəkilən bəzi şəxsiyyətlər və terminlər haqqında onun fikrini öyrənmək istəyir. Tanınmış şərqşünas İ.N.Berezinin qeyd etdiyi kimi, bu əsərin ilk dəfə elmi dövriyyəyə daxil edilməsi tezliklə Kazım bəy elm aləmində layiq olduğu şöhrəti qazandırmışdı. Almanıyanın şərqşünaslıq jurnalı bu tarixi mənbənin Kazım bəy tərəfindən öyrənilməsinə qədər Avropada bilinmədiyini yazırdı [5].

Şərq mədəniyyətini dərinlən bilən, onu böyük şövqlə və ictimai hissi ilə təbliğ edən Mirzə Kazım bəy Asiyanın qədim tarixini *"bəşər nəslinin ilk beşiyi"* sayır, əzəmətli Şərq abidələrinin möhtəşəmliyini qürurla vurğulayırdı. Alim Rusiyada ilk dəfə olaraq qədim uyğurların tarixini öyrənmiş, Şərq mənbələri əsasında *"Uyğurlar haqqında araşdırma"* (*"Исследование об уйгурах"*) əsərini yazmışdı. Əsər Rusiya Xalq Maarif Nazirliyi jurnalının (*"Журнал Министерства Народного Просвещения"*) 1841-ci ildə nəşr edilmiş XXXI cildində çıxmışdı.

"Дербендъ-Намэ, или история Дербенда"
(*"Dərbəndnamə və ya Dərbəndin tarixi"*)

Mirzə Kazım bəy 1850-ci ildə Qafqaz tarixinə, xüsusilə Şirvan və Dərbəndin qədim tarixinə həsr olunmuş *"Dərbəndnamə və ya Dərbəndin tarixi"* (*"Дербендъ-Намэ, или история Дербенда"*) adlı sanballı əsərini nəşrə hazırlayırdı. Alim bu əsəri yazarkən həm Şərq, həm də Qərb alimlərinin əsərlərindən yaradıcılıqla istifadə etmişdir.

Mirzə Kazım bəy əsər üzərində 1839-cu ildən işləməyə başlamış, lakin 1842-ci il avqustun 17-də Kazanda baş vermiş yanğın nəticəsində əsərin birinci hissəsi məhv olmuşdur. Yalnız 1843-cü ildə müəllif bu hissəni bərpa etmişdir. Bu əsər üzərində apardığı tədqiqat işinin ümumi planını akademik Frəne göndərmiş, 1851-ci ildə əsər Peterburqda nəşr olunmuşdur.

Mirzə Kazım bəy əsərin meydana gəlməsi ilə bağlı yazırdı: *"...Dərbəndnamə mənim öz vətənimə olan münasibətimin nəticəsi və mənim vətənimə olan hisslərimin təcəssümüdür... Dərindən qış gecələrində Dərbəndin qədim tarixinə dair əlyazmalar oxuyan gəncləri mən yaxşı xatırlayıram. Həmin gənclər bir neçə gün vətənimin qədim tarixinə dair yazıları oxudular. Əldən-ələ keçərək oxunan bu əlyazmanın şöhrəti tez bir zamanda yayılmağa başladısa da, onun ilk mənbəyini heç kəs müəyyən edə bilmədi. Bu nadir əlyazma çoxlarının diqqətini yalnız kitab rəflərini zənginləşdirmək baxımından cəlb etmişdi. Əlyazma haqqında belə bir məlumat var ki, bu Dərbəndin savadsız üç tacirinə məxsus idi və Dərbənddə qoyulan xüsusi adətə görə onun üzünün köçürülməsi və oxumaq üçün başqalarına verilməsi qadağan idi. Bu qadağaya baxmayaraq əsər bir nəfər tərəfindən ələ keçirilərək arzusunda olanlara oxutmaq üçün verilmiş, lakin əlyazma tez bir zamanda yoxa çıxmışdır..."*

Dərbəndnamə sözünün unudulduğu bir zamanda yenidən bu əlyazma yada düşdü. Bu haqda Mirzə Kazım bəy yazırdı: *"O, vaxt ki, mən elmin dəyərini bildim, onda mənim həyatımda çox dərin dəyişikliklər oldu və mütəmadi olaraq "Dərbəndnamə" haqqında çoxlu material topladım. Əsər*

Avropanın elm aləminə özü yol açdı. Dərbəndi tərk edərkən bu əlyazmanı almadığım üçün mən indiye qədər özümü bağışlaya bilmirəm..." [7, s. 64].

Mirzə Kazım bəyin Rusiyada və Qərbi Avropa ölkələrində geniş əks-səda doğurmuş, müəllifinə dünya şöhrəti qazandırmış *"Dərbəndnamə"* əsəri 1851-ci ildə Rusiyada "Fəxri rəy" kateqoriyası üzrə Demidov mükafatına layiq görüldü. Elə həmin il əsərin ingilis dilinə tərcüməsinə görə Britaniya kraliçasının qızıl medalı ilə təltif edildi.

Azərbaycan əsilli Türkiyə dilçisi, ədəbiyyatşünası Əhməd Cəfəroğlunun fikrincə, Mirzə Kazım bəyə "əsl tarix sahəsində ən çox şöhrət qazandıran və akademik mükafatını qazandıran *"Dərbəndnamə"* olmuşdur" [8].

Rusiya imperiyasının paytaxtı Sankt-Peterburq şəhərində nəşr olunan "Северное обозрение" ("Şimal icmalı") qəzeti 1848-ci ildə Mirzə Kazım bəyin *"Firdovsinin əsərlərində fars mifologiyası"* adlı məqaləsini dərc etdi. Müəllif "dünya millətlərinin əsatir-əfsanə və dinlərində ümumi və bənzər yönər" olmaqla birlikdə hər xalq üçün, onun özünəxas cəhətləri olduğu, yəni "bir xalqın mədəni aləmi digər xalqın mədəni dünyasını əks etdirə bilməz" qənaətinə gəlir, hər millətin tarixi və ədəbi inkişafında o millətin əfsanə, adət-ənənələrinin önəmli yeri olduğunu göstərir. O, Hürmüz və Əhriman üzərində duraraq Hürmüzü xeyirxahlıq, Əhrimani bədxahlıq təmsilçisi kimi təqdim edir və Hürmüzün qalib gəlmə səbəbini, onun ədalətində və iradəsində görür.

İslamın meydana gəlməsi dövründən başlamış ərəb ədəbiyyatının, Firdovsi zamanından fars ədəbiyyatının, Nizamidən başlamış Mirzə Fətəli Axundzadəyədək yol keçmiş Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi ədəbi mənzərəsi onun tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır.

c) İslam dininin meydana gəlməsi və formalaşması ilə bağlı əsərlər

Mirzə Kazım bəy təkcə Rusiyada deyil, dünyada müsəlman hüququnun ilk tədqiqatçısı olmuş, islam dini, şəriət qanunları, cihad məsələləri ilə bağlı, xüsusən Rusiyada bəzi mürtece qüvvələrin yaydığı şayiələrə son qoymağa çalışmış, islam və onun əhkamlarına elmi yanaşmanı tələb etmişdir.

İslam dinindən imtina etməyinə baxmayaraq Mirzə Kazım bəyin bir sıra araşdırmaları, o cümlədən *"Ərəb dilinin qısa qrammatikası"* (1841), *"Quranın bəzi surələrinin şərh"*, *"Qurani-Kərimdə ahənglik"* (1859), *"Müridizm və Şamil"* (1859), *"İslam tarixi"* (1860) və başqa əsərləri birbaşa və ya dolayısı ilə başlıca olaraq İslam dini tarixi sahəsindəki elmi tədqiqatlar mövzusunda olmuşdur.

Bəzi tədqiqatçılar XIX əsrdə Rusiyada siyasi fəlsəfənin meydana gəlməsini Mirzə Kazım bəyin fəaliyyəti ilə əlaqələndirirlər. Belə ki, o, "Müridizm və Şamil", "Bab və babilər" əsərlərində özünün siyasi görüşlərini əsaslı şəkildə şərh etmişdir. "O, İranda Babilər hərəkatının, Dağıstanda Şamil hərəkatının ilk tədqiqatçılarından biridir" [3, V: s.208-209].

Mirzə Kazım bəy "Müridizm və Şamil" ("Мюридизм и Шамиль") əsərini Kazanda yaşadığı illərdə yazmağa başlamışdı.

Tədqiqatçıların məlumatına görə, alimin Şeyx Şamilə görüşünə və söhbətlərinə dair tutarlı faktlar mövcuddur. Belə ki, Şeyx Şamil Peterburqda əsir saxlanılarkən Mirzə Kazım bəy onunla iki dəfə görüşmüş, onlar Qafqazdakı siyasi hərəkətlərlə bağlı fikir mübadiləsi aparmışdılar. Kazım bəy Şamilin xahişi ilə ona öz kitabxanasından on beş kitab bağışlamışdı. Onlar Marinski teatrında "Katerina" və "Pəri" baletlərinə də tamaşa etmişdilər.

Mirzə Kazım bəyin real tarixi faktlara istinadla qələmə aldığı "Müridizm və Şamil" tədqiqatı Şeyx Şamil hərəkəti haqqında yazılan ilk əsər kimi əhəmiyyətlidir.

"Müridizm və Şamil" əsərinin əvvəli "Russkoye slovo" jurnalının 1859-cu il 12-ci nömrəsində (*Мюридизм и Шамиль. – Русское Слово. 1859, № 12*), davamı isə həmin nəşrin 1860-cı il 1-ci nömrəsində (*О значении имама, его власть и достоинство (продолжение предыдущей статьи). – Русское Слово. 1860, № 1*) dərc edilmişdir.

Mirzə Kazım bəyin ən böyük tarixi "*Bab və babilər: 1844-1852-ci illərdə İranda dini və siyasi təlatümlər*" ("*Баб и бабиды: религиозно-политические смуты в Персии в 1844-1852 годах*") adlanır. 1865-ci ildə Sankt-Peterburqda nəşr olunmuş bu irihəcmli əsər İran dinlərinin tarixinə həsr edilmişdir.

Müəllif bu əsəri İranda Babi üsyanlarına və bu üsyanların rəhbəri, bəbəri təriqətinin başçısı Seyid Əli Məhəmməd Baba ("bab" ərəb dilində qapı deməkdir) həsr etmişdir. Mirzə Kazım bəy kitaba yazdığı ön sözdə o zaman ki məşhur fikrin əksinə olaraq islamın "sivilizasiyaya əngəl törədən din olmadığını" vurğulayır. O, bu fikrini tarixi faktlarla möhkəmləndirərək yazır ki, "Abbasilər dövründə yunanların bütün maarifçiliyi İslamın paytaxtına" (yəni Bağdada) köçürüldü, sonralar Ərəb xilafətində yeni əsaslarla inkişaf etdirilən "elm və sənətin bütün sahələri" müxtəlif üsullarla oradan "Avropaya çatdırıldı".

"Quranın tam konkordansı"

Mirzə Kazım bəy hələ Kazanda ikən yazmağa başladığı "Quranın tam konkordansı" ("Полный конкорданс Корана, или ключ ко всем словам и выражениям его текстов, для руководства к исследованию религиозных, юридических, исторических и литературных начал сей книги") əsərini 1850-ci illərin əvvəllərində Peterburqda nəşrə hazırlamışdı. Qeyd edək ki, dilçilikdə konkordans, yəni uyğunluq müəyyən bir dil ifadəsinin bütün istifadələrinin siyahısı deməkdir. Başqa sözlə, konkordans hər hansı bir mətndə uyğun sözlərin (sözlərin uyğunluğu) və ya mənaca uyğun ifadələrin (real uyğunluq) işlədilməsi anlamındadır. Burada söhbət Qurani Kərimdə

işlədilmiş eyni sözlərin və ya eyni məzmunu ehtiva edən ifadələrin toplanmasından və onların izahından gedir.

Professor Şahin Mustafayevin bildirdiyinə görə, Mirzə Kazım bəy akademik Frenə göndərdiyi məktublarda Quranda mövcud olan bütün sözlərin izahlı lüğətinin (Konkordans) tərtibi ilə ciddi məşğul olduğunu yazır. Mirzə Kazım bəydən əvvəl belə bir ağır işin öhdəsindən yalnız alman ərəbşünası Flügel gələ bilmiş və 1842-ci ildə onun lüğəti Leypsiqdə çap olunmuşdur.

Akademik Frenə yazdığı məktubların birində o, lüğətin tərtibində Flügeldən fərqli olaraq, fransız alimi Krudenin hazırladığı Bibliyanın Konkordansında əməl olunan prinsipləri əsas götürdüyünü qeyd edir.

1845-ci il fevralın 15-də yazılan məktubda Mirzə Kazım bəy akademik Frenə bu əsərin ona göndərilən əlyazması haqqında hökumətə müsbət rəy bildirdiyi üçün öz dərin təşəkkürünü ifadə edir.

Mirzə Kazım bəy bu əsər üzərində işləyərkən ərəb, fars, türk və digər dillərdə olan çoxsaylı mənbələrdən yararlanmış, gərgin araşdırmalarını 25 il ərzində tamamlayıb başa çatdırıb bilmiş, nəhayət, əsərini 1859-cu ildə Sankt-Peterburqda nəşr etdirmişdi.

O vaxtlar Rusiya Xalq Maarif Nazirliyinin jurnalı "Konkordans" əsərinə münasibətini belə bildirmişdi: "*Bu əsərə görə həm islam aləmi, həm də bu aləmi tədqiq edən bütün ölkələrin şərqşünasları Kazım bəyə yüksək dərəcədə minnətdardır*".

Mirzə Kazım bəyin islamşünaslıq sahəsində hazırladığı bu misilsiz əsər hələ nəşr edilməzdən öncə Rusiya Elmlər Akademiyası tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdi.

"Мюхтесерул-Вигаект или сокращенный Вигаект; Курс мюсюльманского законоведения по школе Ханефидов" ("*Müxtəsər ul vikayət*") Mirzə Kazım bəyin İslam hüquq sahəsində yazdığı ən sanballı əsəridir. Alim əsərə rus dilində ön söz yazmış, İslam ölkələrində baş verən hüquqi proseslərlə bağlı öz düşüncələrini şərh etmişdir. Əsər 1845-ci ildə Kazanda Universitet mətbəəsində çadan çıxmışdır.

Professor İlya Berezin bu əsər barədə yazırdı: "... belə bir işin öhdəsindən yalnız İslam haqqında dərin məlumatı olan bir şəxs gələ bilərdi. Mirzə Kazım bəyin əsərləri arasında məhz "*Müxtəsər ul vikayət*" *öncül yer tutur*" [13, s.178].

Mirzə Kazım bəyin məşhur şəxsiyyətlərlə dostluq ünsiyyəti

Mirzə Kazım bəy Şərq ədəbiyyatının və tarixinin Rusiyada öyrənilməsində, yayılmasında və təbliğində mühüm xidmətlər göstərmişdir.

Dövrün görkəmli rus ziyalıları ilə tanış olması, onlarla ünsiyyət saxlaması Mirzə Kazım bəyin yaradıcılığında müsbət iz qoymuşdur. İftixar hissi ilə

vergülamalıyıq ki, o, məşhur yazıçılar Lev Tolstoya və Nikolay Çernişevskiya Şərq dillərini öyrətmişdir.

Tədqiqatçıların yazdığına görə, Kazan Universitetinə qəbul imtahanı verməyə hazırlaşan Lev Tolstoy iki il Mirzə Kazım bəydən türk və ərəb dillərini öyrənir. Yazıçı 1844-cü ildə universitetin 1-ci Fəlsəfə fakültəsinin Şərq bölməsinə qəbul olmaq üçün imtahanları "əla" qiymətlə verir. Daha sonra o, Hüquq fakültəsinə keçir, orada uğurla təhsil alır.

Mirzə Kazım bəy 1827-1846-cı illərdə Kazan Universitetinin rektoru vəzifəsində çalışmış görkəmli rus alimi, professor **Nikolay Lobaçevski** ilə sıx dostluq münasibətləri yaratmışdı. Bu ünsiyyət sayəsində o, universitetin elmi və ictimai həyatında yaxından iştirak etmək imkanı qazanmışdı. Nikolay Lobaçevski elmi fəaliyyətində Şərqin riyaziyyat alimlərinin, o cümlədən dahi Azərbaycan filosofu Nəsirəddin Tusinin riyaziyyata dair əsərləri ilə Mirzə Kazım bəyin məxsusi onun üçün çevirdiyi tərcümələr vasitəsilə tanış olurdu.

Görkəmli alimin tədqiqatlarında İslamın meydana gəlməsi dövründən başlamış ərəb ədəbiyyatının, Firdovsi zamanından fars ədəbiyyatının, Nizami Gəncəvidən başlamış Mirzə Fətəli Axundzadəyədək şərəfli yol keçmiş Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi ədəbi mənzərəsi öz əksini tapmışdır.

Mirzə Kazım bəy öz əsərlərində Nizami Gəncəvinin, Əfzələddin Xaqaninin, Məhəmməd Füzulinin, Abbasqulu ağa Bakıxanovun, Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılıqlarını yüksək qiymətləndirmişdir.

Maraqlıdır ki, Mirzə Kazım bəyin müntəxəbat mətnləri arasında XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki **Məhəmməd Füzulinin** "Leyli və Məcnun" poemasından bir hissə mühüm yer tutur. O, bu əsərin yüksək bədii dəyərə malik olduğunu qeyd etmişdir.

Mirzə Kazım bəy məşhur maarifçi filosof **Mirzə Fətəli Axundzadənin** "Kəmalüddövlə məktubları" əsərinə xüsusi dəyər vermiş, dini xurafatın və mövhumatın tənqidində onunla eyni mövqedən çıxış etmiş, ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi məsələsində onunla həmfikir olmuşdur.

Mirzə Kazım bəyin titulları və mükafatları

Artıq Avropada şərqşünas alim kimi tanınan Kazım bəy 26 yaşında – 1829-cu ildə London şəhərində Böyük Britaniya və İrlandiya Kral Asiya Cəmiyyətinin üzvü, 32 yaşında – 13 dekabr 1835-ci ildə isə Sankt-Peterburq şəhərində Peterburq Elmlər Akademiyasının (1836-cı ildən Sankt-Peterburq *Imperator Elmlər Akademiyası* adlandırılmışdır, hazırda Rusiya Elmlər Akademiyası adlanır) müxbir üzvü seçilir.

Alim həmçinin Rusiya, İngiltərə, Fransa, Almaniya, Danimarka, ABŞ və digər ölkələrin nüfuzlu elm qurumlarının üzvü olmuşdu. Belə ki, o, Şimal Antikvarları (Nadir Sənədlər) Kral Cəmiyyəti (1843; *Kopenhagen, Danimarka*), Kazan Vətən Dilləri Cəmiyyətinin (1847; *Kazan, Rusiya İmperiyası*), Sankt-

Peterburq Arxeologiya-Numizmatika Cəmiyyətinin (1848; *Sankt-Peterburq, Rusiya İmperiyası*), Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin (1850; *Sankt-Peterburq, Rusiya İmperiyası*), Fransa Asiya Cəmiyyətinin ordinar üzvü (1850), Boston Şərqşünaslar Cəmiyyətinin müxbir üzvü (1851, *Boston, ABŞ*), Amerika Fəlsəfə Cəmiyyətinin üzvü (1862, *Filadelfiya, ABŞ*), Almaniya Şərqşünaslıq Cəmiyyətinin (1866) və başqa elmi təşkilatların üzvü kimi sərəfəli fəaliyyət göstərmişdir.

Rus şərqşünaslıq elmini zənginləşdirən əsərlərinə görə Mirzə Kazım bəy üç dəfə yüksək nüfuzlu Demidov mükafatına layiq görülmüşdür.

Mirzə Kazım bəy yetirmələri

Rusiyanın ali məktəblərində qırx ildən artıq mühazirə oxuyan Mirzə Kazım bəy böyük bir şərqşünaslıq məktəbinin yaradıcısı kimi tarixdə ix qoymuşdur. Onu Kazan şərqşünaslar məktəbinin banisi və rus şərqşünaslığının təşkilatçılarından biri adlandırırlar. Sankt-Peterburqda universitet şərqşünaslığının yaranmasında və inkişafında, istedadlı tələbələrin və genc alimlərin həvəsləndirilməsində Mirzə Kazım bəyin xidmətləri misilsizdir.

Karl Foyqt (*rusca: Карл Карлович Фойт; almanca: Karl Ambrosius Leonhard Voigt; 1808-1873*), **İlya Berezin** (*rusca: Илья Николаевич Березин; 1818-1896*), **Nikolay İlinski** (*rusca: Николай Иванович Ильминский; 1822-1891*), **Vilyam Dittel** (*rusca: Диттель Вильям Францевич; 1816-1848*), **Osip Kovalevski** (*rusca: Осип Михайлович Ковалёвский; polyakca: Юзеф Щепан Ковалевски; Józef Szczerpan Kowalewski; 1800-1878*), **Nikolay İvanov** (*rusca: Николай Алексеевич Иванов; 1813-1869*), **Aleksandr Popov** (*rusca: Александр Васильевич Попов; 1808-1865*) kimi məşhur şərqşünaslar alimlər Mirzə Kazım bəyin tələbələri olmuşlar.

Rus və Avropa şərqşünaslarının çoxu bu gün də onun yaratdığı zəngin şərqşünaslıq irsindən istifadə edirlər.

Məşhur şərqşünas alim haqqında ürək sözləri

Mirzə Kazım bəy öz dövrünün məşhur şərqşünas alimi kimi müasirləri tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilmişdir.

Məsələn, XIX əsrin sonlarından Peterburqda nəşr edilməyə başlayan "**Brokhaus və Efronun Ensiklopedik Lüğəti**" (*rusca: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, ЭСБЕ*) dahi mütəfəkkiri belə təqdim edirdi: "**Şərqşünaslıq sahəsində dərin erudisiyası, Avropa dillərini yaxşı bilməsi Kazım bəyi həm Qərbi Avropanın, həm də Rusiyanın birinci yerdə dayanan şərqşünasları sırasına çıxarmışdır**".

Sankt-Peterburq Universitetinin tarixini yazan professor **Vasili Qriqoryev** (rusca: *Василий Васильевич Григорьев*; 1816-1881) Mirzə Kazım bəyi yalnız Rusiyada deyil, bütün Asiya və Avropada tanınmış bir şəxsiyyət, dərin müsəlman təhsili almış, Avropa elmi ilə əsaslı şəkildə tanış olmuş, ərəb, fars, türk, ingilis, fransız və rus dillərini eyni dərəcədə yaxşı bilən və bu dillərdə əsərlər yazan bir "asiyalı" alim adlandırmışdır: "**Fars filologiyası kafedrasında Mirzə Cəfərin xələfi nəinki təkcə bizdə, həmçinin bütün Avropa və Asiyada tanınmış şəxsdir. O, müsəlman elmlərinin dərin bilicisi, biliklərini Avropa elmi ənənələri ilə birləşdirən, ərəb, fars və türk dillərinə bələd olduğu kimi, ingilis, fransız və rus dillərini gözəl bilən... asiyalıdır...**"

Rus şərqşünaslıq məktəbinin banilərindən biri olan akademik **Vasili Bartold** (rusca: *Василий Владимирович Бартольд*; 1869-1930) görkəmli alimi "**təşəbbüskar və lider xüsusiyyətlərinə malik**" şəxsiyyət kimi dəyərləndirmiş və demişdir: "**Mirzə Kazım bəy öz mühazirələri ilə rus şərqşünaslığını yaratmışdır**".

Tanınmış rus şərqşünası, tarix elmləri doktoru **Boris Dantsiq** (rusca: *Данциг Борис Моисеевич*; 1896-1973) Mirzə Kazım bəyin Kazan dövrü fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək qeyd edir: "**A.K.Mirzə Kazım bəy haqlı olaraq Kazan şərqşünaslar məktəbinin yaradıcısı hesab edilməlidir**".

Görkəmli şərqşünas **Nikolay Veselovski** (rusca: *Николай Иванович Веселовский*; 1848-1918) Mirzə Kazım bəyin elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə bağlı yazır: "**Şərqlin öyrənilməsi işinin əsasını bizdə avropalılar başlamayıblar. Bu məsələ indi dərin köklər salıbsa, demək, biz ilk növbədə Mirzə Kazım bəyə borluyuq**".

"Quran"ı rus dilinə tərcümə edən şərqşünas alim, ərəbşünaslıq məktəbinin yaradıcılarından biri, akademik **İqnati Kraçkovski** (rusca: *Игнатий Юлианович Крачковский*; 1883-1951) professor Mirzə Kazım bəy haqqında deyir: "**Milliyyətçə azərbaycanlı olan, Şərq elmləri üzrə əsaslı təlim gören Mirzə Kazım bəy üç Şərq dilini mükəmməl bildiyi üçün həmin dillərdə çox əsər yazır və beləliklə də Qərb aləmində adının populyarlaşmasına səbəb olur**".

XIX əsrin fransız şərqşünası **Qustav Düqa** "XII-XIX əsr Avropa şərqşünaslığının tarixi" kitabında Mirzə Kazım bəyə on səkkiz səhifəlik yazı həsr etmişdir. Müəllif Kazım bəyi Rusiya şərqşünaslığının fəxri adlandırır: "**M.Kazimbəy müsəlman hüququ sahəsində, dinlər haqqında dərin araşdırmalar aparmışdır və bu, şərqşünaslıqda çox əlamətdar hadisədir. M.Kazimbəy yüksək fəlsəfi məsələlərə yaxşı bələd idi. Onun ideyaları son dərəcə geniş idi. M.Kazimbəyin əsərləri inkişafat alan dərin sevgini əks etdirirdi. Rusiya, şərqşünaslıq elmini irəli aparan öz alimləri sırasında belə insanların olması ilə fəxr etməlidir**".

Türkiyə ədəbiyyatşünası və dilçisi **Əhməd Cəfəroğlu** (türkcə: *Ahmet Caferoğlu*; 1899-1975) görkəmli alimi bu cür dəyərləndirir: "**Dövrünün ziyalı mühitində cərəyan edən "Asiya və Şərq nə vaxt yüksələcək və nə vaxt mədəniyyət sahəsinə girəcək" kimi acı və töhmətli suala qarşı Mirzə Kazım bəy "Şərq və Asiya mütəfəkkir dünyamızın ən böyük qismini təşkil etməkdədir. Burada bir mədəniyyət ruhu gizlidir və burada görünməyən bir qüvvə həqiqət toxumunu əkməkdədir" məfkurəsilə işə başlamış və həqiqətən Şərq mədəniyyəti tədqiqatının yüksəlməsində iştirak etmişdir. O, hər şeydən əvvəl Şərqlin mədəniyyət çərçivəsinə girməsinə Avropa siyasətinin yardımçı olmayacağını nəzəri diqqətə alaraq "məmləkətin islahatçısı yalnız öz mühitindən doğar" qənaətinə gəlmiş və bu yolda çalışmışdır**".

Sözün geniş mənasilə Mirzə Kazım bəy Azərbaycan türklərinin ilk avropalı elm professoru və ilk münəvvər zümrəsinin şeyxidir" [7].

XX əsrdə yaşayıb-yaratmış şərqşünas, türkoloq, akademik **Andrey Kononov** (rusca: *Андрей Николаевич Кононов*; 1906-1986) vurğulayır ki, Kazım bəy "**Avropa elmini Şərq elmi, ərəb dili və qrammatikası ənənələri ilə birləşdirmişdir**".

Nəticə

Mirzə Kazım bəy Azərbaycan, türk, tatar, fars, ərəb, rus, ingilis, fransız dillərində mükəmməl danışmağı və yazıb-oxumağı, həmçinin alman və qədim yəhudi (Bibliya ivriti) dillərində danışmağı bacarırdı.

Parlaq təhsili, fitri istedadı, geniş dünyagörüşü alimə həm yazılı abidələrin tərcüməsində, həm dilçilik və poetik mövzulara dair tədqiqatlarda, həm əlyazmaların təsvirində, həm də müsəlman fəhminin (qanunlarının) təfsirində eyni dərəcədə uğur qazanmağa imkan verirdi.

Kazım bəy təxminən qırx il Rusiyanın Kazan İmperator Universitetində və Peterburq Universitetində elm-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş, müəllimlikdən professor elmi rütbəsinə qədər yüksəlmiş, kafedra müdiri, dekan kimi məsul vəzifələrdə işləmişdir.

Tədqiqatçı, müəllim, tərcüməçi kimi tanınan dünya şöhrətli Azərbaycan alimi Mirzə Kazım bəy 100-dən çox elmi əsər yazmış, bu əsərlərin əksəriyyəti ingilis, fransız, alman və başqa dillərə tərcümə edilmiş, Avropanın müxtəlif ölkələrində yayılmışdır. Onun zəngin elmi irsi, o cümlədən türkologiya sahəsində əsərləri, tarix və dinşünaslıqla bağlı araşdırmalarının bəşəri dəyəri bu gün də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır və yüksək qiymətləndirilir.

Mirzə Kazım bəyin müxtəlif elm sahələrinə dair yazdığı əsərlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilinin tədqiqində, öyrənilməsində, elmi qrammatikasının yaradılmasında alimin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur [3, V: s.208-209].

Kazım bəy tarixdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin qrammatikasını elmi şəkildə tədqiq etmiş, "Azərbaycan dili" məfhumunu ilk dəfə dünya elminə gətirmişdir.

Doğma Azərbaycan dilinin tədqiqində, öyrənilməsində, elmi qrammatikasının yaradılmasında Mirzə Kazımbəyin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Onun qələmə aldığı "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası" əsəri müstəsna əhəmiyyətə malikdir [3, V: s.208-209].

Mirzə Kazım bəy müsəlman hüququnun Rusiyada ilk tədqiqatçısı, türk dilinin ilk elmi qrammatikasının yaradıcısı olmuşdur.

Onun ərəb, fars və türk xalqlarının qədim və orta əsrlər tarixinə həsr olunmuş əsərləri Rusiyada tarix elminin inkişafında mühüm rol oynamışdır [7].

Mirzə Kazım bəy İranda Babilər hərəkatının, Dağıstanda Şamil hərəkatının ilk tədqiqatçılarından biridir [3, V: s.208-209].

Şərq fəlsəfəsinə, Şərq xalqları folkloruna yaxından bələd olan Mirzə Kazım bəy Şərq folkloru ilə bağlı tədqiqatlarında folklorun yazılı ədəbiyyata təsirini də xüsusi vurğulayırdı.

Mirzə Kazım bəy müsəlman hüququnun Rusiyada ilk tədqiqatçısı, Azərbaycan dilinin ilk elmi qrammatikasının yaradıcısı, Sədinin "Gülüstan" əsərinin rus dilinə ilk tərcüməçisidir [3, V: s.208-209].

Mirzə Kazım bəy Sədi Şirazinin "Gülüstan" əsərinin bir çox bölümlərini rus dilinə ilk dəfə çevirməyə başlamış, tərcüməni 1829-cu ilin sonunda başa çatdırmışdı. O, eyni zamanda 1842-ci ildə "Quran"ı fransız dilinə tərcümə etmişdir. 1850-ci ildə yazdığı "Dərbəndnəmə" əsərini ingilis və rus dillərində Peterburqda nəşr etdirmişdir.

Mirzə Kazım bəyin yazdığı əsərlər dünya əhəmiyyəti kəsb edir. Ona görə də 2002-ci ildə Mirzə Kazım bəyin anadan olmasının 200 illik yubileyi UNESCO-nun görkəmli şəxsiyyətlərin və əlamətdar hadisələrin yubileyləri proqramı çərçivəsində qeyd edildi. Rusiyada və Azərbaycanda bu dünya şöhrətli alimin və rus şərqşünaslığı təşkilatçısının adına beynəlxalq elmi konfranslar təşkil olundu, haqqında dəyərli elmi araşdırmalar aparıldı, həyat və yaradıcılığına dair kitablar və toplular nəşr edildi.

2003-cü ilin iyununda Bakıda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında UNESCO ilə birgə "Mirzə Kazım-bek -200" adlı nümayəndəli beynəlxalq elmi konfrans keçirildi.

2022-ci il sentyabrın 30-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akademik Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunda "Mirzə Kazımbəy – 220" adlı beynəlxalq elmi konfrans keçirilmişdir. Konfransa Azərbaycan, Rusiya, Qazaxıstan, Belarus və Misirdən 36 alim qatılmışdır. Konfrans işini 4 bölmədə davam etdirmişdir.

Bu gün Mirzə Kazım bəyin zəngin elmi-nəzəri irsinin Azərbaycanda hərtərəfli araşdırılması, öyrənilməsi və təbliği öz əsaslı həllini gözləyən ən ümdə vəzifələrdəndir. Alimin əsərləri külliyyatının hazırlanması, Azərbaycan

dilinə tərcümə edilməsi və yüksək səviyyədə nəşri məsələləri humanitar və ictimai elm sahələri üzrə qurumları ciddi şəkildə maraqlandırmalıdır. Mirzə Kazım bəyin həyat və yaradıcılığına ən azı Azərbaycan, ingilis və rus dillərində ayna tutacaq mükəmməl elektron məlumat bazasının və ayrıca veb saytın yaradılması, çoxsaylı dünya mütəxəssislərinin və İnternet istifadəçilərinin ixtiyarına verilməsi təxirəsalınmadan gerçəkləşdirilməlidir.

Vaxtilə iftixarla: **"Mənim bütün düşüncələrim yalnız və yalnız cəmiyyət və elm qarşısında mənəvi borcunu yerinə yetirməyə yönəlmişdir"** – söyləyən, yüzdən çox sanballı əsəri bizə miras qalan dahi mütəfəkkirimiz Mirzə Kazım bəyin adının yaşadılması, şöhrətinin qorunması, irsinin sevdirlməsi hər birimizin mənəvi borcumuzdur.

Mirzə Kazım bəyin nəşr olunmuş bəzi əsərləri

a) Azərbaycan dilində

1. Mirzə Kazım bəy. Muridizm və Şamil [Mətn] ; Bab və babilər. Uyğurlar / rus dilindən tərc. İ.Umudlu; red. Ş. Sadiq, N. Cabbarlı; nəşir M.Xan. - Bakı: Hədəf Nəşrləri, 2015. - 432 s.

2. Mirzə Kazım bəy. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası [Mətn]: Azərbaycan dilinin ilk elmi qrammatikası (1846) / tərcümə, tədqiq və şərh İ.Abbasov; elmi red. N.Cəferov; red.: B.Xəlilov, E.Abbasova; məsləhətçi T.Hacıyev. - Bakı: Zərdabi LTD, 2017. - 1008 s.

3. Mirzə Kazım bəy. Muridizm və Şamil. Bab və babilər. Uyğurlar [Mətn] : [məqalələr toplusu] / rus dilindən tərc. ed. İ.Umudlu; red.: Ş.Sadiq [ön söz], N.Cabbarlı; nəşir M.Xan; dizayn və qrafika T.Fərzi. / Муридизм и Шамиль. Баб и бабиды. "Уйгуры" / Мурза Мухаммед Али Казембек. Bab və babilər. Uyğurlar. - Bakı: Hədəf Nəşrləri, 2018. - 432 s. (Seriya: Tərcümə ədəbiyyatı).

b) rus dilində

4. Казем-Бек М.А. Ас-Саб' ус-Сеййар, или Семь планет: История крымских ханов, сочиненная на турецком языке Сейид Ризю, с введением на русском языке. Казань, 1832.

5. Казем-Бек А.К. О появлении и успехах восточной словесности в Европе и упадке ея в Азии. Речь, произнесенная в торжественном собрании императорского Казанского университета, в первый день июля 1836 г., адъюнктом, проф. Мурзою Казембеком // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1836. № 7-9. Ч. XI. Отд. П. С. 247-248.

6. Казем-Бек М.А. Грамматика турецко-татарского языка. Первое издание. - Казань, 1839. - 523 с.

7. Исследование об уйгурах // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1841, ч. XXXI.

8. Казем-Бек А. План ученого путешествия по Востоку для молодых ориенталистов, кончивших курс в Казанском университете. Казань, 1841.
9. Казем-Бек М.А. Мухтасар ал-вакайат (Краткое изложение событий. Курс мусульманского законоведения по школе Ханефидов (на араб., с предисл. на рус. языке); 1-ое изд. - Казань, 1845.
10. Казем-Бек Мирза Александр. Мюхтесерул-Визгаает или сокращенный Визгаает; Курс мюсюльманского законоведения по школе Ханефидов [Текст] / Мирза Александр Казем-Бек. - Казань: Печатано в Университетской Типографии, 1845. - XCII с.
11. Казем-Бек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Второе издание. - Казань, 1846. - 523 с.
12. Казем-Бек М.А. Объяснение русских слов, сходных со словами восточных языков // Известия II отделения Императорской Академии Наук. 1852.
13. Казем-Бек. Речь по случаю открытия в С.-Петербургском университете факультета восточных языков, произнесенная деканом оною, орд. проф. Казембеком // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1855. Ч. 88, сентябрь. Отд. П. С. 18-20.
14. Казем-Бек М.А. Полный конкорданс Корана, или ключ ко всем словам и выражениям его текстов, для руководства к исследованию религиозных, юридических, исторических и литературных начал сей книги. - Санкт-Петербург, 1859.
15. Казем-Бек М.А. Мюридизм и Шамиль. - Русское Слово. 1859, № 12.
16. Казем-Бек М.А. О значении имама, его власть и достоинство. (продолжение предыдущей статьи) // Русское Слово, 1860, № 3 (Санкт-Петербург).
17. Казем-Бек М.А. История ислама. Обзорение Востока в политическом отношении перед появлением Мухаммада. - Русское Слово. 1860, № 2; № 5; № 8; № 10 (Санкт-Петербург).
18. Казем-Бек М.А. Шераи уль-Ислам (Кн.1: О торговле и залоге. На рус. языке с араб. текстом. Законы мусульманские по учению гаиитов. Санкт-Петербург, 1862.
19. Казем-Бек М.А. Баб и бабиды. Религиозно-политические смуты в Персии. - Санкт-Петербург, 1865.
20. Казем-Бек М.А. Шераи уль-Ислам (Кн.2: О наследстве. - Санкт-Петербург, 1867.
21. Казем-Бек М.А. Мухтасар ал-вакайат (Краткое изложение событий. Курс мусульманского законоведения по школе Ханефидов (на араб., с предисл. на рус. языке); 2-ое изд. - Казань, 1876.
22. Казем-Бек М.А. Мухтасар ал-вакайат (Краткое изложение событий. Курс мусульманского законоведения по школе Ханефидов (на араб., с предисл. на рус. языке); 3-е изд. - Казань, 1885.
23. Казем-Бек Мирза Мухаммед Али. Избранные произведения [Текст]: / сост. А.К.Рзаев; под ред. Э.М.Бунятова; худож. В.Устинов; АН Азерб.

- ССР, Ин-т востоковедения. / Seçilmiş əsərlər / Məhəməd Əli Mirzə Kazım bəy. - Bakı: "Əlm", 1985. - 426 s. (Seriya: Klassik ədəbiyyat Azərbaycanı).
24. Эпистолярное наследие российских востоковедов: письма Мирзы А.К. Казем-Бека академику Х.Д. Френу (1831-1846 гг.) / Под ред. Валеев Р.М. - Казань: Арктифакт, 2015. - 213 с.

c) digər dillərdə

25. Observations sur un chapitre inconnu du Coran publie par M. Garcin du Tassy // Journal Asiatique, December, 1843.
26. Derbend-nameh or the History of Derbend. - Санкт-Петербург, 1850.

ƏDƏBİYYAT

a) Azərbaycan dilində

1. Abbasov, İdris. Mirzə Kazımbəyin "Türk-tatar dilinin qrammatikası"nın tərcümə, tədqiq və şərh: Monoqrafiya. - Bakı: Zərdabi LTD, 2017. - 1008 s.
2. Azərbaycan kitabı: Bibliografiya: 3 cildə. Cild 1: 1870-1020 / Tərtib edən Ə.Əliyev; ön söz Ə.Mirəhmədov; redaksiya heyəti H.Araslı, Ə.Mirəhmədov, M.Sultanov. - Bakı: Azərbaycan Kitab Palatası, 1963. - 220 s.
3. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə. V cild. - Bakı, 1981. - S. 208-209.
4. Əhmədov, Hüseyn. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. - Bakı: Elm və təhsil, 2014. - 320 s.
5. Mustafayev, Şahin. Rusiyada azərbaycanlı şərqşünasın məktubları çap edilib // Azərbaycan. - 14 dekabr 2016. - № 277. - S.7.
6. Rzaev, Ağababa. Dərbənddən başlanan əzablı yol. - Bakı: Azərənşr, 1989. - 160 s.
7. Süleymanlı, Mübariz. Azərbaycan kulturoloji fikir tarixindən (XX əsrin əvvəlləri). Monoqrafiya. - Bakı: Nafta-Press, 2011. - 208 s.

b) Türk dilində

8. Caferoğlu Ahmet. Büyük Azeri alimi Mirza Kazım bey. "Azərbaycan Yurt Bilgisi", Yıl: 1, Şubat: 1932, Sayı: 2, s. 62-68.

c) Rus dilində

9. Алиев, Ягуб. Профессор А.К.Казембек [Текст] / ред. Д.Кулиев; Академия Наук СССР - Азербайджанский Филиал Институт Языка и Литературы имени Низами. - Баку: Изд. АзФАН, 1940. - 56 с.
10. Рзаев, Агабаба. Азербайджанские востоковеды. - Баку, 1986.

11. Рзаев, Агабаба. Мирза Казем-Бек / ред. А. С. Сумбатзаде. - Баку: Азернешр, 1965. - 148 с.
12. Рзаев, Агабаба. Мухаммед Али Мирза Казем-Бек: жизнь, мировоззрение и научная деятельность / ред. А.С.Сумбатзаде; АН Азерб. ССР, Ин-т народов Ближнего и Среднего Востока. - Баку: Элм, 1981. - 218 с.
13. Рзаев, Агабаба. Мухаммед Али М. Казем-Бек. - Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. - 198 с.
14. Тридцать четвертое, и последнее присуждение учрежденных П.Н.Демидовым наград. 25 июня 1865 года. - Санкт-Петербург: Издательство Императорская Академия наук, 1866. - 412 с.
15. Валеев Р.М. и др. Александр Касимович Казем-Бек, 1802-1870. - Казань: Издательство Казанского университета, 2005. - 28 с.

ç) Elektron mənbələr

16. Mirzə Kazım bəy / URL: <http://www.lib.az/persons/6> (2016)
17. Мирза Мухаммед Али Казем-Бек - азербайджанец по происхождению, гражданин России / URL: <https://www.trend.az/life/interesting/1509826.html> (2009)
18. Süleymanlı, Mübariz. Mirzə Kazım bəyin kulturoloji irsi (XIX əsr Azərbaycan cəmiyyətindəki yeniləşmə prosesi kontekstində) / URL: <http://az.strategiya.az/news.php?id=7334> (16.04.2014)
19. URL: <https://www.books.google.ru/books?id=99bAAAAcAAJ&hl=ru&pg=PA21#v=onepage&q&f=false>
20. Yubileyler proqramı: YUNESKO-nun görkəmli şəxsiyyətlərin və əlamətdar hadisələrin yubileyləri proqramı çərçivəsində Azərbaycanla bağlı YUNESKO-da qeyd edilmiş yubiley tədbirləri / URL: <https://www.unesco.az/az/pages/anniversaries-programme>
21. Мирза Мухаммед Али Казем-Бек - азербайджанец по происхождению, гражданин России / URL: <https://www.trend.az/life/interesting/1509826.html> (22 июля 2009)
22. Mirzə Kazım bəy / URL: https://az.wikipedia.org/wiki/Mirz%C9%99_Kaz%C4%B1m_b%C9%99y
23. Казембек, Александр Касимович / URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
24. Alexander Kasimovich Kazembek / URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Alexander_Kasimovich_Kazembek